

درس‌ها و تجربیات کار در عتبات

اکبر حاج ابراهیم زرگر*

درآمد

در زمینه کار در عتبات مقدسه در ایران و عراق، با مسائل مختلفی مواجه هستیم که بررسی آنها مفید است. در این نوشتار، چند نکته از نکات زیادی را که مربوط به توفیق همکاری با ستاد بازسازی عتبات عالیات و مسئولان فنی حرم‌های مطهر در کشور عراق است، به صورت اشاره بیان می‌کنم. برخی از این نکات ممکن است توسط دیگر شرکت‌کنندگان نیز مطرح شده باشد.

تشکیلات، فرآیند پیشنهاد و تصویب طرح و نظارت بر اجرا

یکی از اولین چالش‌ها در کارهای معماری عتبات عالیات، بحث تشکیلات و فرآیندهایی است که برای پیشنهاد طرح، تصویب طرح و نظارت بر اجرا وجود دارد. در وضعیت کنونی، معمولاً زمانی که کار از سوی یک دستگاه دولتی یا خصوصی دنبال می‌شود، همواره یک کارفرما و یک مشاور وجود دارد. مشاور طرح‌ها را تهیه می‌کند و بعد از تصویب و در زمان اجرا، کار نظارتش را انجام می‌دهد.

در عتبات و پروژه‌هایی که در عتبات مقدس در حال انجام است، تشکیلات متعدد و گسترده شده است. در عتبات با حقایق این‌چنینی مواجه هستیم. دوران مدیریت امین حرم‌های مختلف سه ساله است و ممکن است برای یک دوره سه ساله دیگر نیز تمدید شود. پس امکان تغییر وجود دارد. در این سال‌ها تغییرات مختلفی از این دست رخ داد. در ابتدا به نظر می‌رسد که این‌گونه تعویض و تغییر مشکلی ندارد؛ اما همواره باید دقت داشت که دیدگاه‌ها و نظرات تولید جدید با تولید پیشین احتمالاً تفاوت دارد. ممکن است از اساس میزان علاقه‌مندی به امور عمرانی و مسائل مربوط به بهسازی و توسعه کالبدی حرم و نوع دیدگاه متفاوت باشد و در این

* استاد دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی
azargar2008@gmail.com

سال‌ها این امر رخ داده است.

نکته مشکل‌ساز دیگر، این است که تولیدها در اعتبار مقدسه اختیارات نامحدودی دارند. اگر این اختیارات گسترده در راستای یک تصمیم‌گیری خطا باشد، این خطا ادامه پیدا می‌کند. از این‌رو، در اعتبار با این امر مواجه هستیم که فرآیندهای متعارف در امور عمرانی رعایت نمی‌شود. برای نمونه، شاهد این بوده‌ایم که ساختمانی در حال گودبرداری بوده است، با دقت روشن شد که اصلاً این ساختمان نقشه ندارد. با پیگیری متوجه شدیم که مقامات بالا خواستار تعجیل بوده‌اند. این مشکلات در دستگاه‌های دولتی وجود ندارد.

در کشور عراق تولیدها گاهی سعی می‌کنند که از گروهی از کارشناس‌ها و افراد ذی‌نفع جهت اظهار نظر درباره طرح‌ها دعوت به عمل آورند. ترکیب این جمع می‌تواند نامتجانس باشد و جدای از ماهیت طرح آماده شده برای داوری اساساً نقطه نظرهای شخصی و غالباً غیرکارشناسی اعضای مشاور و طراح را سر در گم و بلاتکلیف نگه دارد. در آستان قدس رضوی بنده برای جلسه‌ای در ارتباط با یکی از طرح‌های عمرانی شرکت داشتیم که حدود شصت نفر دیگر نیز از سازمان‌ها و کارشناس‌های مختلف نیز حاضر بودند. پر واضح است که چنین جمعی امکان مشورت‌های کارشناسی را اساساً ندارد.

پیچیدگی برآورد نیازهای واقعی

نکته مهم دیگر در زمینه کار در عتبات، پیچیدگی برآورد نیازهای واقعی است. به طور اجمالی، می‌دانیم که خیل عظیمی از زائر می‌آیند و نیازهایی دارند، اما چطور می‌توان این نیازها را محاسبه کرد؟ در حالت مرسوم، این امر معمولاً بر اساس حدس و گمان جلو می‌رود و به همین جهت، سیاست‌گذاری برای آن کار مشکلی است. برای نمونه، تغییرات و افزایش تعداد زائران در عتبات عراق ظرف ده سال گذشته بسیار بیشتر از آن چیزی بود که احتمالش در نظر گرفته شده بود. مسئله اربعین یکی از مواردی است که معادلات را بر هم زده است. مذاکره درباره لغو روادید در جریان است و به نتیجه رسیده است؛ اما در این میان وضعیت جاده‌های

عراق و امنیت بسیار مهم است. بخشی از جمعیت میلیونی که به مشهد می‌آیند، به سمت عراق نیز می‌روند؛ اما نیازهای زوار در حرم‌های مطهر را به‌درستی نمی‌دانیم. حتی اگر نیازها را بدانیم، طبیعتاً حجم زوار و نیازها به مرزی می‌رسد که از مقیاس فضای معماری و فضای حرم فراتر می‌رود و تبدیل به یک مسئله شهری می‌شود. نمی‌توان برای یک جمعیت ۲۰ میلیون نفری حرم ساخت. این جمعیت نیاز به سازوکار شهری دارد. مبتنی بر همین مشکل، همواره در برنامه‌ریزی‌های فیزیکی و کاربردی، دچار ابهام بوده‌ایم. در اولین مذاکرات پروژه نجف، سؤالاتی از این دست برای ما مطرح بود که آیا آنجا نیاز به کتابخانه دارد؟ آیا نیاز به موزه دارد؟ به ما پاسخ دادند که کتابخانه نیاز است. اما باز هم مشخص نبود که کتابخانه برای چند جلد کتاب نیاز است. یا اینکه کاربران و مخاطبان این کتابخانه در نجف چه کسانی هستند. آیا کتابخانه برای طلاب علوم دینی است؟ یا برای شهر مد نظر است؟ آیا بناست کودکان زیر پنج سال نیز مخاطبان آن باشند؟

برکات و آفات متبرعین

در عتبات، بخش بسیار زیادی از کارها توسط متبرعین انجام می‌شود. نیروهای کاری که با جان و دل زحمت می‌کشند و با عشق کار می‌کنند. در مواردی این افراد با فریب، هویت اصلی خود را پنهان می‌کنند. برای نمونه، فرد تحصیل‌کرده به عنوان کارگر آمده بود و در حرم خاک می‌کشید تا بتواند کاری انجام دهد.

نیروهای متبرع مشکلاتی هم به همراه دارند. برای نمونه، متبرعی می‌گوید پنج‌هزار متر سنگ گرانیت سیاه نذر حرم کاظمین کرده است، اما برای این پنج‌هزار متر سنگ گرانیت جایی نداریم و نذر این فرد هم در میان است. از نظر فقهی باید این امر را به علما واگذار کنیم تا تکلیف را مشخص کنند.

یک حالت مشکل‌ساز دیگر این است که متبرعین بودجه را مشروط به چیزی تأمین می‌کنند. برای نمونه، فردی گفته بود صد میلیون دلار هبه می‌کند؛ مشروط بر اینکه مسجد بالاسر حضرت را در نجف اشرف با طرح خودش بسازد. این امر واقعاً مشکل‌ساز است. در موردی

دیگر، فرد با نقشه و پول خدمت آیت‌الله سیستانی برای ساخت صحن رسیده بود و ایشان به‌درستی نپذیرفتند، وگرنه مشخص نبود چه بر سر صحن و حرم می‌آمد. نمونه دیگری نیز وجود داشت که استاد درجه یک گچ‌بر کشته‌بر آمد و قصد خدمت داشت، اما هیچ کاری برای این تخصص نداشتیم. این گونه کار تبرعی، کار را بسیار سخت می‌کند.

عتبات و میراث فرهنگی

مسئله عتبات و میراث فرهنگی بحث مفصلی است. عتبات جزو نفیس‌ترین آثار هستند. این گونه بناها جدای از فضای زیارتی، فضای میراثی هم محسوب می‌شود. در کشور عراق سازمان میراث فرهنگی بسیار ضعیف شده یا ضعیف است. از این رو، دیوان وقف شیعی پاسخ‌گوی میراث فرهنگی نیست. البته میراث فرهنگی تلاش می‌کند قوی‌تر شود و این کار در جریان است؛ اما در عین حال، کمیته‌ای بین‌المللی در یونسکو برای حفظ میراث عراق وجود دارد (International Coordination Committee for the Safeguarding of the Cultural Heritage of Iraq). این کمیته دارای جلساتی منظم است و یک نفر از ایران نیز در آن حضور دارد. این کمیته کارها را رصد می‌کنند و دیر یا زود سراغ مسئولان عراقی می‌روند و به جواب‌گویی وامی‌دارند. در یکی از زیارتگاه‌های کوچک قم شنیدم که خوشبختانه بنا میراثی نیست و این امر را به عنوان حسن ذکر می‌کردند که دیدگاه نادرستی است. باید چهارچوب و ضابطه نظارتی برای اشیاء و آثار باارزش در عتبات داشته باشیم و چگونگی تعامل با آن بنا و آثار مشخص باشد. این‌طور نیست که چک سفید در اختیار کارفرما باشد و بی‌مهابا بخواهد هر چه را خواست خراب کند. همچنین از سوی دیگر، حفظ هر گونه اثر و عدم تغییر اصل شود.

چماق زائر بر سر طراحان

نکته دیگر این است که همواره چماق زائر را بر سر طراحان می‌کوبند. این سپر قوی است که مسئولان، مدیران و طراحان پشت سر آن خود را پنهان کنند. اینکه

رفاه زائر مهم است، حرف درستی است؛ اما رفاه زائر در مواردی تا جایی جلو می‌رود که اساساً شأن امام از یاد می‌رود. گاه در مواجهه با آثار، زائر امام را بر امام زائر ترجیح می‌دهیم.

حرم و حریم حرم

نکته دیگر درباره حرم و حریم حرم است. این مطلبی است که در بسیاری از طرح‌ها اشتباه می‌کنیم. حریم نجف کجاست؟ در زیارت‌نامه امیرالمؤمنین (ع) علاوه بر دعاهایی که مربوط به حرکت از درب خانه است و حال به آن کاری نداریم و به فیزیک کالبدی می‌پردازیم، آمده است که هنگام رسیدن به خندق کوفه در ۸ کیلومتری آن این گونه دعا بخوانیم. همچنین دیدن قبه شریف از دور و رسیدن به دروازه نجف نیز دعا دارد. همچنین آمده است که وارد شهر که شده‌ای گویا وارد بقعه شده‌ای. بقعه به جز گنبد و بارگاه به معنای مکان متبرک و شریف است. یعنی بقعه همین صد متر در صد متر حرم مطهر نیست، بلکه کل شهر مکان شریف و مقدس است. حرم امام رضا (ع) تنها مجموعه بست‌ها، رواق‌ها، صحن‌ها و مانند آن نیست. تمام شهر حرم و مقدس است.

همچنین برای جای جای داخل و بیرون حرم مطهر دعا وجود دارد و نشان می‌دهد حرم فراتر از مجموعه بسته موجود است. بنابراین درباره حرم و حریم حرم برداشتی کاملاً اشتباه داریم. بر اساس همین تفکر اشتباه، در نزدیک حرم کنونی اشرافی‌ترین هتل‌ها و مراکز خرید ساخته می‌شود، گویا این بخش‌ها را خارج از حرم دیده‌اند. این دیدگاه نادرست است.

معمار اهل

گاهی این امر درباره تمام معماری حرم بیان می‌شود که معماری عتبات جنبه‌های معنایی قدسی دارد و در این هم تردیدی نیست. این امر درباره معماری، آرایه‌ها و امثال آن صادق است. باید این دیدگاه را اصلاح کنیم و بدانیم که نمی‌توانیم طراحی حرم‌ها و توسعه حرم‌ها را با شرح خدمات تیپ سازمان برنامه سفارش دهیم. این معماری، معماری می‌خواهد که اهلیت داشته باشد و این چیزی است که با بخش‌نامه و تکلیف قابل تحقق

نیست. معماری می‌تواند این امر را محقق سازد که اهل ذکر و معنا است. استادکارهایی که بدون وضو کارشان را شروع نمی‌کردند. افرادی که در طراحی بدون وضو پشت رایانه نمی‌نشستند یا دست به قلم نمی‌بردند. نماز اول وقت ترک نمی‌شد و نماز را جزئی از کار و پشتوانه کار می‌دانستند. چنین معمارهایی را امروزه یافتن کار سهلی نیست.

دو پیشنهاد کلیدی

اول آنکه در کشور عراق و اعتبار مقدسه، بنا به پیشینه تاریخی در دوران صدام، بخش عظیمی از نیروهای مهندسی و استادکاران را از دست داده‌اند. الان می‌دانیم چه میزان کاشی‌کار خوب در کربلا داریم. کادر فنی قوی که توان طراحی، پشتیبانی و توسعه حرم‌ها را داشته باشد، در عراق کم است. نسبت به ده سال قبل وضعیت رو به بهبود است. پیشنهاد به برادران کشور عراق و همین‌طور برادران ایرانی این است که برای آموزش و تربیت تخصصی برنامه‌ریزی داشته باشند. افرادی که تجربه کار در عتبات ایران را دارند، به این برنامه آموزشی استادکاران عراق کمک کنند. کار اکنون دنبال می‌شود، اما باید توسعه یابد.

پیشنهاد دوم این است که برای کار در عراق یا ایران، ابتدا یک کمیته فنی قوی تشکیل دهند. هر کمیته متشکل از نیروهای مهندسی داخلی، خبره‌های خارج و افراد دانشگاهی باشد. تمام طرح‌های فنی قبل از اینکه تصویب و اجرا شود، ابتدا به تصویب این جمع برسد. وجود کادر هفت یا هشت نفره برای عتبات مختلف مشکل خاصی نیست. این کمیته باعث می‌شود کارهای خلاف کارشناسی صورت نپذیرد و از اساس به نفع عتبات و زیارتگاه‌های مقدس است.